

μείωτο λόγο, πὼς αὐτὲς οἱ ἴδιες δίνουν τὴν πραγματικότητα σὲ κείνο στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται (τὴν πρόθεση τῆς βούλησης), πρᾶγμα πὺ δὲν συμβαίνει καθόλου μὲ τις θεωρητικὲς ἔννοιες. Πρέπει μονάχα νὰ σημειώσουμε, πὼς αὐτὲς οἱ κατηγορίες ἀναφέρονται μόνο στὸν πρακτικὸ ἔν γένει λόγο καὶ γι' αὐτὸ προχωροῦν στὴ σειρά τους ἀπὸ ἐκείνες, πὺ εἶναι ἀκόμα ἀκαθόριστες ἠθικὰ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Σχετικὰ μὲ τις ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ.

1

Τῆς ποσότητας.

Ἐποκειμενική, κατὰ τὰ ἀξιώματα (πρακτικὲς γνώμες τοῦ ἀτόμου).

Ἀντικειμενική, σύμφωνα μὲ ἀρχές (διδάγματα).

Ἀρχές ἐκ τῶν προτέρων τόσο ἀντικειμενικὲς, ὅσο καὶ ὑποκειμενικὲς, τῆς ἐλευθερίας (νόμοι).

2.

Τῆς ποιότητας

Πρακτικοὶ κανόνες τῆς πράξης (proscriptivoe).

Πρακτικοὶ κανόνες τῆς παράλειψης (prohibitivoe).

Πρακτικοὶ κανόνες τῆς ἐξαίρεσης (exceptivoe).

3.

Τῆς σχέσης

Κατὰ τὴν προσωπικότητα.

Κατὰ τὴν κατάσταση τοῦ προσώπου.

Ἀμοιβαῖα, ἐνὸς προσώπου πρὸς τὴν κατάσταση τοῦ ἄλλου.

4.

Τῆς ιδιότητας.

Τὸ ἐπιτρεπτό καὶ τὸ ἀνεπίτρεπτο.

Τὸ χρέος καὶ τὸ ἀντίθετο τοῦ χρέους.

Χρέος τέλειο καὶ χρέος ὄχι τέλειο.

καὶ καθωρισμένες ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, σὲ κεῖνες ποὺ εἶναι ἀπροϋπόθετες ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ καθωρισμένες μόνο μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο.

Βλέπουμε ἀμέσως, πὸς σ' αὐτὸ τὸν πίνακα ἡ ἐλευθερία θεωρεῖται σὰν ἓνα εἶδος αἰτιότητας, ποὺ ἄλλωστε δὲν ὑπόκειται σὲ ἐμπειρικές καθοριστικές αἰτίες, σχετικὰ μὲ τὶς πράξεις, ποὺ εἶναι δυνατὲς μ' αὐτήν, σὰν φαινόμενα στὸν αἰσθητὸ κόσμο. Βλέπουμε ἄρα πὸς αὐτὴ ἀναφέρεται στὶς κατηγορίες τῆς φυσικῆς τῶν δυνατότητας, μιὰ καὶ κάθε κατηγορία τὴν πέρνουμε μὲ παγκόσμια ἰσχύ, ὥστε τὴν καθοριστικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς αἰτιότητας μπορούμε νὰ τὴν ὑποθέσουμε καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο, στὴν ἐλευθερία, σὰν ἰδιότητα ἑνὸς νοητοῦ ὄντος, ὥστε οἱ κατηγορίες τῆς ἰδιότητας ἐτοιμάζουν τὴ διάβαση, ἀλλὰ μόνον π ρ ο β λ η μ α τ ι κ ἄ, ἀπὸ τὶς πρακτικὲς ἀρχές ἐν γένει στὶς ἀρχές τῆς ἠθικότητας, ποὺ μπορούν μετὰ νὰ ἀναπτυχθῶν δ ο γ μ α τ ι κ ἄ μόνο μὲσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Δὲν προσθέτω τίποτα ἄλλο ἐδῶ, γιὰ νὰ ἐξηγήσω αὐτὸ τὸν πίνακα, μιὰ κι' ἀπὸ μόνος του εἶναι ἀρκετὰ καθαρὸς. Μιὰ παρόμοια διαίρεση, γινομένη σύμφωνα μὲ ἀρχές, εἶναι ἀρκετὰ χρήσιμη γιὰ κάθε ἐπιστήμη, τόσο γιὰ τὴ μονιμότητα, ὅσο καὶ γιὰ τὴ σαφήνειά της. Ἔτσι π. χ. ἀπὸ τὸν προηγούμενο πίνακα κι' ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀριθμὸ του γνωρίζουμε ἀμέσως ἀπὸ ποῦ πρέπει νὰ ἀρχίσῃ κανεὶς στὶς πρακτικὲς παρατηρήσεις, ἀπὸ τὰ ἀξιώματα, ποὺ κανεὶς βασίζει στὶς ἰδιαίτερες ὁρμές του, ἀπὸ τὰ διδάγματα ποὺ ἰσχύουν σὲ ἓνα εἶδος λογικῶν ὄντων ἐφ' ὅσον ἀναλογοῦν σὲ ὠρισμένες ὁρμές καὶ τέλος ἀπὸ τὸ νόμο, ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλους, ἀφαίρεση ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὶς ὁρμές τους κ.τ.λ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο συγκεντρώνεται τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας καὶ κάθε ζήτημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ποὺ πρέπει νὰ λυθῇ καὶ συγχρόνως καθορίζεται ἡ σειρά ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθηθῇ.

Τυπικὸ τῆς καθαρῆς πρακτικῆς κρίσης

Οἱ ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καθορίζουν πρῶτα-πρῶτα ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὴ βούληση. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες αὐτὲς ἔννοιες ὑπόκεινται σὲ ἓνα πρακτικὸ κανόνα τοῦ λόγου πού, ἂν εἶναι καθαρὸς λόγος, καθορίζει ἀπὸ τὴ βούληση σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενό της. Γιὰ νὰ ἀποφασίσουμε τώρα ἂν μιὰ πράξη, πού εἶναι σὲ μᾶς δυνατὴ στὸν αἰσθητὸ κόσμον, εἶναι ἢ ὄχι ἡ περίπτωση πού πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὸν κανόνα, χρειάζεται ἡ πρακτικὴ κρίση, καὶ μὲ τὴν κρίση αὐτὴ ἐφαρμόζεται *in concreto* σὲ μιὰ πράξη ἐκεῖνο, πού πρωτύτερα εἶχε διατυπωθῆ σὲ ἓνα κανόνα κατὰ γενικὸ τρόπο *in abstracto*. Ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἓνας πρακτικὸς κανόνας τοῦ καθαρῶς λόγου, πρῶτον, σὰν πρακτικὸς ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ δευτερον, σὰν πρακτικὸς κανόνας τοῦ καθαρῶς λόγου, ὑπονοεῖ τὴν ἀναγκαιότητα σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πράξης, εἶναι ἄρα πρακτικὸς νόμος κι' ὄχι φυσικὸς νόμος μὲ ἐμπειρικὲς καθοριστικὲς αἰτίες, εἶναι δηλ. νόμος τῆς ἐλευθερίας, πού σύμφωνα μ' αὐτὸν ἡ βούληση καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο (μόνο μὲ τὴν παράστασι ἑνὸς νόμου γενικὰ καὶ μὲ τὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ νόμου). Κι' ἐπειδὴ ὅλες οἱ περιπτώσεις, ὅσες συμβαίνουν, ἀνήκουν σὲ πράξεις δυνατὲς, ἀλλὰ μόνο ἐμπειρικὲς, δηλαδή στὴν ἐμπειρία καὶ στὴ φύση, γι' αὐτὸ φαίνεται ἄτοπο τὸ νὰ θέλουμε νὰ βροῦμε στὸν αἰσθητὸ κόσμον, μιὰ περίπτωση, ὅπου, ἐνῶ ἡ πράξη, σὰν πράξη, νὰ ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο, νὰ δέχεται ἐπίσης καὶ τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς νόμου τῆς ἐλευθερίας, καὶ νὰ ἐφαρμόζεται ἐπίσης σ' αὐτὴ ἡ ὑπεραισθητὴ ἰδέα τοῦ ἠθικῶς καλοῦ, πού σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρέπει νὰ ἐκδηλωθῆ *in concreto*. Ἡ κρίση λοιπὸν τοῦ καθαρῶς πρακτικοῦ λόγου ἀντικρούζει τὶς ἴδιες δυσκο-

λίες ὅσες καὶ ἡ κρίση τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, πού ὅμως κατεῖχε ἓνα μέσο γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυσκολίες καὶ δηλ. ἐνῶ σχετικὰ μὲ τὴ θεωρητικὴ χρῆση ἐπρόκειτο γιὰ ἐποπτεῖες πού μπορούσαν σ' αὐτὲς νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ ἔννοιες τῆς καθαρῆς διάνοιας· ὅμως οἱ ἐποπτεῖες αὐτὲς (μολονότι μόνο ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων) μπορούν νὰ δοθοῦν a priori καὶ ἄρα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν σύνδεσμο τοῦ πολλαπλοῦ σ' αὐτὲς, ἦσαν σύμφωνες a priori (σὰν σχήματα) μὲ τὶς καθαρὲς ἔννοιες τῆς διάνοιας. Τὸ ἠθικῶς καλὸ εἶναι, ἀντιθέτως, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο, κἀτι τὸ ὑπεραισθητό, πού δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ τὸ ἀντίστοιχό του σὲ καμμιὰ ἐποπτεία αἰσθητικὴ. Καὶ γιὰ τοῦτο ἡ κρίση κατὰ τοὺς νόμους τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου φαίνεται πὼς ἀντικρούζει εἰδικὲς δυσκολίες, πού βρίσκονται σὲ τοῦτο· σιὸ ὅτι δηλ. ἓνας νόμος τῆς ἐλευθερίας πρέπει νὰ ἐφαρμοσθῆ σὲ πράξεις, σὰν σὲ γεγονότα πού συμβαίνουν στὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ πού σὰν τέτοια ἀνήκουν στὴ φύση.

Ἄλλὰ ἀνοίγει ὅμως ἐδῶ ἓνας δρόμος εὐνοϊκὸς γιὰ τὴν καθαρὴν πρακτικὴν χρῆση. Στὴν ὑπαγωγὴ μιᾶς πράξης, πού εἶναι γιὰ μένα δυνατὴ στὸν αἰσθητὸ κόσμο, σὲ ἓνα καθαρὸ πρακτικὸ νόμο, δὲν πρόκειται γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς πράξης, σὰν ἓνα γεγονὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· γιὰτὶ αὐτὴ ἡ δυνατότητα εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν κρίση τῆς θεωρητικῆς χρῆσης τοῦ λόγου, κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, ποῦ εἶναι μιὰ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, πού ἀπ' αὐτὴν ἡ αἰτιότητα ἔχει ἓνα σχῆμα στὴν ἐποπτεία μὲ τὶς αἰσθήσεις. Ἡ φυσικὴ αἰτιότητα, δηλ. ἡ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς δυνατότητας, ἀνήκει στὶς ἔννοιες τῆς φύσης, πού τὸ σχῆμα τους χαράχτηκε ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴν σκέψη. Ἄλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ σχῆμα μιᾶς περιπτώσεως κατὰ τὸν νόμο, ἀλλὰ γιὰ τὸ σχῆμα (ἂν ἐδῶ ἀρμόζη αὐτὴ ἡ λέξι) ἓνὸς νόμου, γιὰτὶ ὁ καθορισμὸς τῆς βούλησεως

(ὄχι τῆς πράξης σχετικὰ μὲ τὸ ἀποτέλεσμά της) μόνο ἀπὸ τὸ νόμο, χωρὶς ἄλλη καθοριστικὴ αἰτία, συνδέει τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος μὲ ὄρους ἔντελῶς διαφορετικοὺς ἀπὸ ἐκείνους, πὺ ἀποτελοῦν τὴ συνάφεια τῆς φύσης.

Στὸ φυσικὸ νόμο, πού σ' αὐτὸν ὑπάγονται τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐποπτείας, σὰν αἰσθητὰ ἀντικείμενα, πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ ἓνα σχῆμα, δηλ. ἓνας παγκόσμιος τρόπος σκέψης (πού μ' αὐτὸν νὰ ἐκδηλώνεται a priori στίς αἰσθήσεις ἢ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, πὺ καθορίζει ὁ νόμος). Ἀλλὰ στὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας (σὰν νόμο μιᾶς αἰτιότητος, πὺ δὲν ἔχει καμμιά προϋπόθεσι στίς αἰσθήσεις) καὶ ἀκόμη στήν ἔννοια τοῦ ἀπροϋπόθετα καλοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπονοηθῇ καμμιά ἐποπτεία, ἄρα καὶ κανένα σχῆμα γιὰ τὴν in concreto ἐφαρμογὴ της. Ἀρα ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἔχει καμμιά ἄλλη γνωστικὴ δύναμη, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του στὰ ἀντικείμενα τῆς φύσης, ἀπὸ τὴ διάνοια (ὄχι τὴ φαντασία), πὺ στὴ θέσι μιᾶς ἰδέας τοῦ λόγου δὲν μπορεῖ νὰ βάλῃ ἓνα σχῆμα τῆς αἰσθαντικότητος, ἀλλὰ ἓνα νόμο, τέτοιον ὅμως πὺ νὰ μπορῇ νὰ ἐκδηλωθῇ in concreto στὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων καὶ ἄρα ἓνα φυσικὸ νόμο, ἀλλὰ μόνο σχετικὰ μὲ τὴ μορφή, σὰν νόμο γιὰ τὴν κρίσι. Καὶ γιὰ τοῦτο ὁ νόμος αὐτὸς μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ὁ τύπος τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Ὁ κανόνας τῆς κρίσις σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι ὁ ἑξῆς:—Νὰ ζητᾶς μέσα σου νὰ δῆς ἂν τὴν πράξι, πὺ ἔχεις στὸ νοῦ σου, θὰ μπορούσες νὰ τὴ θεωρήσις σὰν δυνατὴ μὲ τὴ βούλησή σου, ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ σύμφωνα μὲ ἓνα νόμο τῆς φύσης, πὺ σὺ ὁ ἴδιος εἶσαι ἓνα μέρος της.—Κατὰ τὸν κανόνα αὐτὸν ὁ καθένας κρίνει τίς πράξεις ἂν εἶναι ἠθικῶς καλές ἢ κακές. Ἔτσι λέγεται: ἂν ὁ καθένας, πιστεύοντας πὺς ἔτσι ὠφελεῖται. ἔκλεβε ὅ,τι μπορούσε ἢ αὐτοκτονοῦσε μὴ βάρυότανε τὴ ζωὴ, ἢ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴ δυστυχία τοῦ ἄλλου καὶ ἂν ἐσὺ ζοῦσες

σὲ μιά τέτοια τάξη τῶν πραγμάτων, θὰ βρισκόσουνά καλὰ ἐκεῖ μὲ τὴ συγκατάθεση τῆς βούλησής σου ; Τώρα ἂν ὁ καθεὶς ξέρει καλὰ, πῶς ἂν αὐτὸς κλέβῃ στὰ κρυφά, δὲν θ' ἀκολουθήσουν κι' ὅλοι οἱ ἄλλοι τὸ παράδειγμά του, οὔτε θὰ τὸν μιμηθοῦν ὅλοι, ἂν αὐτὸς δὲν αἰσθάνεται συμπόνια, τότε αὐτὴ ἡ σύγκριση τῶν ἀξιωματῶν τῶν πράξεων του μὲ ἓνα παγκόσμιο νόμο τῆς φύσης δὲν εἶναι οὔτε ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησής του. Αὐτὸς ὅμως ὁ νόμος εἶναι ἓνας τύπος τῆς κρίσης τῶν πράξεων σύμφωνα μὲ ἀρχὲς ἠθικὲς "Ἄν τὸ ἀξίωμα τῆς πράξης δὲν εἶναι τέτοιο, πού ν' ἀντέχῃ στὴν σύγκρισή του μὲ τὴ μορφή ἑνὸς φυσικοῦ νόμου γενικά, τὸ ἀξίωμα τοῦτο εἶναι ἀδύνατο ἠθικῶς. Ἔτσι κρίνει κι' ἡ πιὸ κοινὴ διάνοια, γιατί τὸ φυσικὸ νόμο τὸν πέρνει πάντοτε γιὰ βάση σ' ὅλες τῆς κρίσεις καὶ τῆς πιὸ συνηθισμένες ἀκόμα καὶ στῆς ἐμπειρικὲς. Ἡ διάνοια λοιπὸν ἔχει πάντοτε πρόχειρο τὸ νόμο αὐτό, ἀλλὰ στῆς περιπτώσεις, ὅπου πρέπει νὰ κρίνῃ τὴν αἰτιότητα τῆς ἐλευθερίας, τὸ φυσικὸ αὐτὸ νόμο τὸν μετατρέπει στὸν τύπο ἑνὸς νόμου τῆς ἐλευθερίας, γιατί χωρὶς νὰ ἔχει πρόχειρο κάτι τι, πού νὰ τὸ χρησιμοποιῆ γιὰ παράδειγμα στὴν ἐμπειρικὴ περίπτωση, δὲν θὰ μπορούσε νὰ κἀνῃ δυνατὴ τὴν ἐφαρμογὴ καὶ χρησιμοποίησι ἑνὸς νόμου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου.

Εἶναι λοιπὸν ἐπιτρεπτό νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φύση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σὰν τύπο μιᾶς νοητῆς φύσης, μονάχα νὰ μὴ μεταφέρουμε σ' αὐτὴ τὴ νοητὴ φύση τῆς ἐποπτεῖες κι' ὅ,τι ἀπ' αὐτὲς ἐξαρτᾶται, ἀλλὰ νὰ τῆς δώσουμε μόνο τὴ μορφή τῆς συμφωνίας. σ τὸ νόμο γενικά (πού ἡ ἐννοιά της ἐφαρμόζεται καὶ στὴν πιὸ κοινὴ χρῆσι τοῦ λόγου, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ τὴν παραδεχτοῖμε a priori κατὰ καθωρισμένο τρόπο ἀπὸ καμμιά ἄλλη ἀποψη, παρὰ μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴ χρῆσι τοῦ λόγου). Μιὰ πού οἱ νόμοι, σὰν τέτοιοι, ἀπ'

αὐτὴ τὴν ἀποψη ταυτίζονται, κι' ἄς ἔχουν τὶς καθοριστικές τους αἰτίες ὅπου καὶ νὰ εἶναι.

Ἄλλωστε, ἀφοῦ σὲ κάθε διάνοια δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπολύτως παρὰ μόνο (μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου) ἢ ἐλευθερία, καὶ αὐτὴ ἢ ἴδια μόνο ἐφ' ὅσον εἶναι μιὰ προϋπόθεση ἀχώριστη ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο, καὶ ἄλλωστε ὅλα τὰ νοητὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ, μπορούσε ἴσως ἀκόμα νὰ μᾶς ὀδηγήσει σ' αὐτὰ ὁ λόγος κατὰ τὴν κατεύθυνση τοῦ νόμου αὐτοῦ, δὲν ἔχουν γιὰ μᾶς καμμιά ἄλλη πραγματικότητα, παρὰ μόνο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ νόμου καὶ γιὰ χρῆση τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἀλλά ὁ λόγος τοῦτος δικαιολογεῖται, ἢ μᾶλλον εἶναι ὑποχρεωμένος, νὰ χρησιμοποιήσει τὴ φύση (κατὰ τὴν καθαρὴ νοητὴ μορφή της) σὺν τύπο τῆς κρίσης του. Ἐτσι τούτη ἢ παρατήρηση χρησιμεύει νὰ ἐμποδίσῃ νὰ καταλογισθῇ μὲ τὶς ἔννοιες ἐκεῖνο, ποὺ ἀπλῶς χρησιμεύει γιὰ τὸ τυπικὸ τῶν ἐννοιῶν. Τὸ τυπικὸ λοιπόν, τῆς κρίσης, μᾶς προφυλάει ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ποὺ τοποθετεῖ τὶς πρακτικὲς ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἀπλῶς στὶς ἐμπειρικὲς συνέπειες (στὴ λεγομένη εὐδαιμονία). Καὶ μολονότι ἡ εὐδαιμονία καὶ οἱ ἀπεριόριστοι ὠφέλιμες συνέπειες μᾶς βούλησης, καθορισμένης ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτόν, ἂν ἡ ἀγάπη αὐτὴ πρὸς ἑαυτόν γίνεται ταυτοχρόνως παγκόσμιος νόμος τῆς φύσης, μπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολία νὰ χρησιμεύσῃ γιὰ τύπος ἐντελῶς κατάλληλος γιὰ τὸ ἠθικῶς καλὸ, δὲν ταυτίζεται ὅμως μὲ τοῦτο. Τὸ ἴδιο τυπικὸ μᾶς προφυλάει ἐπίσης ἀπὸ τὸν μυστικισμὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὃ ὁποῖος κάνει σχῆμα ἐκεῖνο, ποὺ πρὶν χρησίμευε μονάχα γιὰ σύμβολο, δηλ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν προϋποθέτει ἐποπτεῖες πραγματικὲς καὶ ὄχι αἰσθητὲς (ἐνὸς ἀοράτου κράτους τοῦ Θεοῦ) καὶ περιπλανιέται στὸ ὑπερβατικόν. Γιὰ τὴ χρῆση τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν δὲν εἶναι ἱκανὸς παρὰ μόνον ὁ ρασιοναλισμὸς τῆς κρίσης, ποὺ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ φύση

δὲν πέρνει ἄλλο παρὰ μόνον ὅ,τι 'κι' ὁ καθαρὸς λόγος θὰ μπορούσε ἀπὸ μόνος του νὰ σκεφθῆ, δηλ. τὴν προσαρμογὴ στὸ νόμο. Καὶ στὴν ὑπεραισθητὴ φύση δὲν μπάζει τίποτα ἄλλο, παρὰ μόνον ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθῆ καὶ πραγματικὰ στὸν αἰσθητὸ κόσμο μὲ τὶς πράξεις, κατὰ τὸν τυπικὸ κανόνα ἑνὸς φυσικοῦ νόμου ἐν γένει. Ἀντιθέτως ἐνδιαφέρει πῶς καὶ ἀξίζει νὰ συστηθῆ ἢ προφύλαξη ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, γιατί ὁ μυστικισμὸς διατηρεῖ ἀκόμα τὴν καθαρότητα καὶ ἀνωτερότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο δὲν εἶναι φυσικὸ καὶ σύμφωνο μὲ τὴν κοινὴ νοοτροπία τὸ νὰ ἐκτείνουμε τὴ φαντασία μας ὡς τὶς ὑπεραισθητὲς ὁράσεις, κι' ἔτσι ἀπ' αὐτὴν τὴν πλευρὰ ὁ κίνδυνος δὲν εἶναι τόσο παγκόσμιος. Ἐνῶ, ἀντιθέτως ὁ ἐμπειρισμὸς ξεριζώνει ἀπὸ τὴ ρίζα τὴν ἠθικότητα τῶν προθέσεων (πὺ ὅμως σ' αὐτὲς καὶ ὄχι ἀπλῶς στὶς πράξεις, βρίσκεται ἡ ἀνώτερη ἀξία, πὺ ἡ ἀνθρωπότητα μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ μὲ τὴν ἠθικότητα), καὶ στὴ θέση τοῦ χρέους βαζει κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ, δηλ. ἕνα ἐμπειρικὸ ἐνδιαφέρον, πὺ μ' αὐτὸ οἱ κλίσεις γενικὰ μπαίνουν σὲ σχέση μεταξύ των. Ἀλλωστε ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο ὁ ἐμπειρισμὸς εἶναι ἐνωμένος μὲ ὅλες τὶς κλίσεις, πὺ (ὅποια μορφή κι' ἂν πάρουν), ἂν τοὺς δοθῆ ἡ ἀξία τῆς ὑπέροχτης πρακτικῆς ἀρχῆς, ὑποτιμᾶν τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ γιὰ τοῦτο τὸ λόγο εἶναι ἐλκυστικὲς στὶς αἰσθήσεις ὄλων. Γιὰ τοῦτο ὁ ἐμπειρισμὸς εἶναι πῶς πῶς ἐπικίνδυνος ἀπὸ κάθε μυστικισμὸ, πὺ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀποτελέσῃ μιὰ κατάσταση διαρκείας σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ (1) ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ἡ οὐσία κάθε ἠθικῆς ἀξίας τῶν πράξεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἔξης: ὁ ἠθικὸς νόμος νὰ καθορίζη ἄμεσα τὴ βούληση. Ἐάν ἡ συμφωνία τῆς βούλησης πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο γίνεται μὲ μόνον ἓνα ὁποιοδήποτε συναίσθημα, πού τὸ τελευταῖο τοῦτο γίνεται ἡ ὁλοκληρωτικὴ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, ἂν δηλ. ἡ πράξις δὲν γίνεται γιὰ τὸ νόμο, τότε μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι νόμιμη ἀλλὰ δὲν εἶναι ἠθική. Ἐάν τώρα ἐννοήσουμε σὰν κίνητρο (*elater animi*) τὴν ὑποκειμενικὴ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης ἑνὸς ὄντος, πού τὸ λογικὸ του, ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση, δὲν προσαρμόζεται ἀναγκαῖα στὸν ἀντικειμενικὸ νόμο, τότε θὰ ἔχουμε τούτῃ τὴ συνέπεια: πὼς δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε κανένα κίνητρο πού νὰ ταιριάζη στὴ θεία βούληση, ἀλλὰ πὼς τὸ κίνητρο τῆς ἀνθρώπινης βούλησης (καὶ τῆς βούλησης κάθε λογικοῦ ὄντος) δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο: καὶ ἄρα ἡ ἀντικειμενικὴ καθοριστικὴ αἰτία, πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι καὶ συγχρόνως ἡ

---

1) Triebfedern.

μόνη καθοριστική αἰτία πού εἶναι ἀρκετή ὑποκειμενικά γιά τήν ἐπίτευξη τῆς πράξης, ἂν ἡ βούληση δέν θέλει νά ἀκολουθήσει μόνο τὸ γράμμα τοῦ νόμου, χωρίς νά ὑπακούση στὸ πνεῦμα του.

Ἄφοῦ λοιπὸν γιά τὸ σκοπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τὴν ἐπίδρασή του πάνω στὴ βούληση δέν πρέπει νά ζητήσουμε κανένα ἄλλο κίνητρο, γιατί διαφορετικά, ἂν ἄλλο ἦταν τὸ κίνητρο, θὰ εἶχαμε μιὰ καθαρή ὑποκρισία. Καὶ εἶναι ἐπικίνδυνο ἀκόμα καὶ τὸ νά βάλουμε μαζί μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο κι' ἄλλο κίνητρο τῆς βούλησης (ὅπως αὐτὸ τῆς ὠφέλειας). Δὲ μᾶς μένει ἔτσι παρὰ τὸ νά καθορίσουμε προσεκτικὰ τὸν τρόπο πού μ' αὐτὸν ὁ ἠθικὸς νόμος γίνεται κίνητρο, καὶ τὸ τί γίνεται στὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας ὅταν τὴν καθορίζει μόνον ὁ ἠθικὸς νόμος. Γιατὶ τὸ πῶς εἶναι δυνατὸ ἓνας νόμος ἀπὸ μόνος του νά γίνῃ ἄμεση καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης (πράγμα πού ἐπίσης ἀποτελεῖ τὴν οὐσία κάθε ἠθικότητας), εἶναι πρόβλημα ἄλυτο γιά τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ καὶ μοιάζει μὲ τοῦτο τὸ πρόβλημα : πῶς εἶναι δυνατὴ μιὰ ἐλεύθερη βούληση. Θὰ ἔχουμε λοιπὸν τὴν a priori ἀπόδειξη, ὅχι τὸ λόγο, πῶς ὁ ἠθικὸς νόμος ἔχει μόνος του ἓνα κίνητρο, πού μ' αὐτὸ ἐπηρεάζει τὴν ψυχὴ.

Ἡ οὐσία σὲ κάθε καθορισμὸ τῆς βούλησης μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο εἶναι : πῶς ἡ βούληση, σάν ἐλεύθερη πού εἶναι καθορίζεται μόνο μὲ τὸ νόμο καὶ παραμερίζει καὶ ἀποκλείει ὅλες τὶς ὁρμὲς τῶν αἰσθήσεων κι' ὅλες τὶς κλίσεις, ὅταν εἶναι ἀντίθετες σ' αὐτὸ τὸ νόμο. Σ' αὐτὴ τὴ σημασία τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου σάν κινήτρου εἶναι λοιπὸν μόνο ἀρνητικὸ καὶ σάν τέτοιο αὐτὸ τὸ κίνητρο μπορεῖ νά γίνῃ γνωστὸ a priori. Κάθε κλίση καὶ κάθε αἰσθηματικὴ ὁρμὴ βασίζονται στὸ συναίσθημα, καὶ τὸ ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα πάνω στὸ συναίσθημα (μὲ τὴ ζημία πού γίνεται στὶς κλίσεις) εἶναι κι' αὐτὸ συναίσθημα. Μποροῦμε λοιπὸν νά δοῦμε a priori πῶς ὁ ἠθικὸς νόμος, σάν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, μιὰ καὶ

πολεμεί και καταστρέφει τις κλίσεις μας, πρέπει να μας προκαλή ένα αίσθημα, που μπορούμε να το ονομάσουμε πόνο. Κι' αυτή είναι η πρώτη περίπτωση, ίσως και η μοναδική, που στις a priori έννοιες μπορούμε να καθορίσουμε τη σχέση μιας γνώσης (έδώ είναι μια γνώση καθαρού πρακτικού λόγου) με το αίσθημα της ήδονης ή της δυσανεξίας. Όλες οι κλίσεις μαζί (που μπορούν να μπουν σε ένα ανεκτό σύστημα και που σ' αυτή την περίπτωση την ικανοποίησή τους την ονομάζουμε ευδαιμονία) αποτελούν τον εγωισμό (solipsismus). Ο εγωισμός αυτός είναι η της αγάπης προς εαυτόν, μιας φιλευτείας που ξεπερνάει όλα, η ο εγωισμός της αυτοϊκανοποίησης (arrogantia). Ο πρώτος ονομάζεται αγάπη προς εαυτόν, ο δεύτερος αλαζονεία. Ο καθαρός πρακτικός λόγος βλέπει απλώς την αγάπη προς εαυτόν, περιορίζοντάς την μόνον, έτσι που να συμφωνή με τον ηθικό νόμο· όποτε αυτή ονομάζεται «λογική αγάπη προς εαυτόν». Αλλά ο καθαρός πρακτικός λόγος καταπολεμεί ολοκληρωτικά την αλαζονεία, εφόσον όλα τα αίτιαματα της αυτοεκτίμησης, που προηγούνται, από τη συμφωνία προς τον ηθικό νόμο είναι μάταια και χωρίς κανένα δικαίωμα, και εφ' όσον ακριβώς η βεβαιότητα μιας πρόθεσης που να συμφωνή με τον ηθικό νόμο, είναι ο πρώτος όρος κάθε προσωπικής αξίας (όπως σε λίγο θα εξηγήσουμε καλλίτερα), και κάθε αίτημα πριν απ' αυτή τη βεβαιότητα είναι σφαλερό και παράνομο. Τώρα η τάση προς την αυτοεκτίμηση ανήκει στις κλίσεις, που τις ζημιώνει ο ηθικός νόμος, εφ' όσον αυτή πρέπει να βασίζεται μόνο στην ηθικότητα. Ο ηθικός λοιπόν νόμος καταπολεμεί την αλαζονεία. Αλλά επειδή αυτός ο νόμος είναι από μόνος του κάτι το θετικό, δηλ. η μορφή μιας νοητής αιτιότητας, δηλ. της ελευθερίας, γι' αυτό, όταν βρίσκεται σε αντίθεση με το υποκειμενικό αντίθετό του, δηλ. τις κλίσεις, εξασθενίζει την αλαζονεία και γίνεται ταυτοχρόνως ένα αντικείμενο σεβασμού. Και όταν

τὴν καταπολεμεῖ ὀλοκληρωτικά, δηλ. τὴν ταπεινώνει, εἶναι ἓνα ἀντικείμενο τοῦ μεγίστου σεβασμοῦ, καὶ ἄρα εἶναι ἐπίσης ἡ βάση ἐνὸς αἰσθήματος, θετικοῦ, ποῦ δὲν ἔχει ἐμπειρικὴ καταγωγή, ἀλλὰ γίνεται γνωστὸ a priori. " Ἄρα ὁ σεβισμὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι ἓνα συναίσθημα, ποῦ δημιουργεῖται μέσω μιᾶς διανοητικῆς ἀρχῆς. Καὶ αὐτὸ τὸ συναίσθημα εἶναι τὸ μόνο ποῦ γνωρίζουμε πράγματι a priori καὶ ποῦ μπορούμε νὰ δοῦμε τὴν ἀναγκαιότητά του.

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο εἶδαμε, πὼς κάθε τι, ποῦ παρουσιάζεται σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησης πρὶν ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἀποκλείεται ἀπὸ τὶς καθοριστικὲς αἰτίες τῆς βούλησης, ποῦ τὶς ἔχουμε ὀνομάσει τὸ ἀπροϋπόθετο ἀγαθόν, ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτάτη προϋπόθεση τοῦ πρακτικοῦ λόγου μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Εἶδαμε ἐπίσης πὼς ἡ ἀπλή πρακτικὴ μορφή, ποῦ συνίσταται σὴν καταλληλότητα τῶν ἀξιωμάτων γιὰ τὴν παγκόσμια νομοθεσία, καθορίζει πρῶτα-πρῶτα ἐκεῖνο ποῦ εἶναι ἀπόλυτα καὶ καθ' ἑαυτὸ καλόν, καὶ βασιρίζει τὸ ἀξίωμα μιᾶς καθαρῆς βούλησης, ποῦ νὰ εἶναι καλὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Ἄλλὰ ἐμεῖς βρίσκουμε κατὰ τέτοιο τρόπο φτιαγμένη τὴ φύση μας, σὰν ὄντα μὲ αἰσθήσεις, ποῦ ἡ ὕλη τῆς δύναμης τῆς ἐπιθυμίας (ἀντικείμενα τῆς κλίσης, τῆς ἐλπίδας καὶ τοῦ φόβου) προβάλλει μπροστὰ σὲ ὅλα, καὶ τὸ καθοριζόμενο παθολογικὰ ἐγὼ μας, μολονότι μὲ τὰ ἀξιώματά του δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ φτιάξῃ μιὰ παγκόσμια νομοθεσία, ὅμως, σὰν νὰ ἀποτελοῦσε ὀλοκληρὸ τὸ ἐγὼ μας, προσπάθησε νὰ κἀνῃ ὥστε τὰ αἰτήματά του νὰ ἰσχύουν, σὰν νὰ ἦταν τὰ πρῶτα καὶ τὰ ἀρχικά. Αὐτὴ ἡ τάση νὰ κἀνῃ κανεὶς τὸν ἑαυτό του, κατὰ τὶς ὑποκειμενικὲς καθοριστικὲς αἰτίες τῆς ἐλεύθερης βούλησός του, ἀντικειμενικὴ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης γενικά, μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ἀγάπη πρὸς ἑαυτόν. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη, ἂν γίνῃ νομοθετικὴ καὶ ἀπροϋπόθετη πρακτικὴ ἀρχή, μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ἀλαζονεία. Τώρα

ὁ ἠθικὸς νόμος, πὺ μόνον αὐτὸς εἶναι ἀντικειμενικὸς ἀπὸ κάθε ἀποψη, ἀποκλείει ὀλοκληρωτικὰ κάθε ἐπίδραση τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν ἀπάνω στὴν ἀνώτατη πρακτικὴ ἀρχὴ καὶ ζημιώνει ἀπεριόριστα τὴν ἀλαζονεία, ἢ ὁποῖα τοὺς ὑποκειμενικοὺς ὄρους τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν τοὺς προτείνει γιὰ νόμους. Ἐκεῖνο, πὺ βλάπτει τὴν ἀλαζονεία μας στὴν κρίση μας, ταπεινώνει. "Ἄρα ὁ ἠθικὸς νόμος ταπεινώνει ἀναπόφευκτα κάθε ἄνθρωπο, ὅταν τοῦτος συγκρίνει τὴν τάση τῶν αἰσθήσεων τῆς φύσης τοῦ μὲ τὸ νόμο αὐτό. Ἐκεῖνο, πὺ ἢ παράστασή του, σὰν αἰτία καθοριστικὴ τῆς βούλησής μας, μᾶς ταπεινώνει στὴ συνείδησή μας, διεγείρει, ἐφ' ὅσον εἶναι θετικὸ καὶ εἶναι καθοριστικὴ αἰτία, τὸν αὐτοσεβασμό. Ὁ ἠθικὸς λοιπὸν νόμος εἶναι ὑποκειμενικὴ αἰτία σεβασμοῦ. Τώρα, ἐπειδὴ κάθε τι, πὺ τὸ βρῖσκουμε στὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτὸν, ἀνήκει στὴν κλίση, ἀλλὰ κάθε κλίση βασιίζεται στὰ συναισθήματα, καὶ ἄρα κάθε τι πὺ βλάπτει ὅλες τὶς κλίσεις, πὺ ἔχουν ἐνωθῆ στὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτὸν, ἔχει ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο μιὰ ἐπίδραση στὸ συναισθημα. Γι' αὐτὸ καταλαβαίνουμε πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ δοῦμε ἀ priori, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος, ἀποκλείοντας ἀπὸ κάθε συμμετοχὴ στὴν ἀνωτάτη νομοθεσία τὶς κλίσεις καὶ τὴν τάση νὰ γίνουν αὐτὲς ἢ ἀνωτάτη πρακτικὴ προϋπόθεση, δηλ. τὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτὸν, μπορεῖ νὰ ἐξασκήση στὸ συναισθημα ἕνα ἀποτέλεσμα, πὺ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος εἶναι ἀπλῶς ἀρνητικὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, σχετικὰ μὲ τὴν περιοριστικὴ ἀρχὴ τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου, εἶναι θετικὸ, καὶ ἀπο αὐτὸ δὲν μποροῦμε καθόλου νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ὅ,τι ὀνομάζουμε πρακτικὸ ἢ ἠθικὸ συναισθημα εἶναι ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος συναισθήματος πὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ ἀποτελεῖ τὴ βάση του.

Τὸ ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα πάνω στὸ συναισθημα (τῆς δυσαρρέσκειας) εἶναι παθολογικὸ, ὅπως καὶ κάθε ἐπίδραση πάνω σ' αὐτὸ καὶ κάθε συναισθημα

γενικά. Τὸ συναίσθημα αὐτό, σὰν ἀποτέλεσμα τῆς συνείδησης τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ἄρα σχετικὰ μὲ μιὰ νοητὴ αἰτία, δηλ. μὲ τὸ ὑποκείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, σὰν ἀνώτατο νομοθέτη, αὐτὸ τὸ συναίσθημα, ἐπαναλαμβάνω, ἐνὸς λογικοῦ ὑποκειμένου ἐρεθισμένο ἀπὸ τὴν κλίσεις ὀνομάζεται βέβαια ταπείνωση (νοητικὴ περιφρόνησις), ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὴ θετικὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ταπείνωσις, τὸ νόμο, ὀνομάζεται ἐπίσης σεβασμὸς τοῦ νόμου. Γιὰ τὸ νόμο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καθόλου κανὲν ἀναίσθημα. Ἀλλὰ στὴν κρίση τοῦ λόγου, ὅταν ὁ νόμος βγάξει ἀπὸ μπροστὰ τὸ ἐμπόδιο, τὸ βγάλσιμο αὐτὸ τοῦ ἐμποδίου τὸ θεωρεῖ ὅμοιο μὲ μιὰ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ πράξις τῆς αἰτιότητος. Γιὰ τοῦτο αὐτὸ τὸ αἶσθημα μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὀνομασθῆ συναίσθημα σεβασμοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς λόγους μαζὺ ἢ θ ι κ ὸ σ υ ν α ἰ σ θ η μ α.

Ὁ ἠθικὸς λοιπὸν νόμος, ὅπως εἶναι ἡ τυπικὴ καθοριστικὴ αἰτία τῆς πράξεως, μέσω τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ὅπως εἶναι ἐπίσης ἡ ὕλικὴ καθοριστικὴ αἰτία, ἀλλὰ μόνον ἀντικειμενικὴ, τῶν ἀντικειμένων τῆς πράξεως ποὺ ὀνομάζονται καλὸ καὶ κακό· ἔτσι εἶναι ἐπίσης ἡ ὑποκειμενικὴ καθοριστικὴ αἰτία, δηλ. τὸ κίνητρο αὐτῆς τῆς πράξεως, γιατί ἔχει μιὰ ἐπίδραση στὴν ἠθικότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ δημιουργεῖ ἓνα συναίσθημα, ποὺ εἶναι εὐνοϊκὸ στὴν ἐπιρροὴ τοῦ νόμου πάνω στὴ βούληση. Ἐδῶ δὲν προηγεῖται κανένα αἶσθημα στὸ ὑποκείμενο, ποὺ θὰ ἦταν παρασκευασμένο γιὰ τὴν ἠθικότητα. Πράγματι τοῦτο εἶναι ἀδύνατο, γιατί κάθε αἶσθημα ἀνήκει στὴς αἰσθήσεις· ἀλλὰ τὸ κίνητρο τῆς ἠθικῆς πρόθεσις πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε συναισθηματικὴ προϋπόθεσις. Τὸ συναίσθημα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴς αἰσθήσεις καὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅλων μας τῶν κλίσεων, εἶναι βέβαια ἡ προϋπόθεσις αὐτῆς τῆς αἰσθητικότητος, ποὺ τὴν ὀνομάζουμε σεβασμό, ἀλλὰ τὸ

αἴτιο τοῦ καθορισμοῦ αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος ἐδρεύει στὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγος, καὶ γιὰ τοῦτο αὐτὴ ἢ αἰσθαντικότητα, ἀπὸ τὴν πηγὴ της, δὲν πρέπει νὰ ὀνομασθῆ παθολογική, ἀλλὰ π ρ α κ τ ι κ ῆ. Γιατὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ἡ παράσταση τοῦ ἠθικοῦ νόμου σταματᾷ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὴν αὐταπάτη στὴν ἀλαζονεία, ἐλαττώνει τὸ ἐμπόδιο, πού προβάλλεται στὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγος, καὶ στὴν κρίση τοῦ λόγου δημιουργεῖται ἡ παράσταση τῆς ἀνωτερότητας τοῦ ἀντικειμενικοῦ νόμου πάνω στὶς ὁρμές τῆς αἰσθηματικότητας, καὶ ἄρα ἀυξάνεται ἀνάλογα τὸ βᾶρος τοῦ νόμου (πάνω σὲ μιὰ βούληση ἐρεθισμένη ἀπὸ τὴν συναισθηματικότητα) μὲ τὸ νὰ ἀφαιρέσουμε τὸ ἀντίβαρο. Κι' ἔτσι ὁ σεβασμὸς τοῦ νόμου δὲν εἶναι κίνητρο τῆς ἠθικότητας, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἠθικότητα, ἂν τὴ θεωρήσουμε ὑποκειμενικὰ σὰν κίνητρο, γιὰτὶ ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος, ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς καταπολεμεῖ κάθε αἴτημα τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν, πού βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μαζί του, ἀποδίδει τὴν ἐξουσία στὸ νόμο πού τώρα αὐτὸς μόνος του ἔχει τὴν ἐπιρροή. Σ αὐτὸ τὸ θέμα πρέπει νὰ παρατηρήσουμε τοῦτο : ἀφοῦ ὁ σεβασμὸς εἶναι μιὰ πράξις πάνω στὸ συναίσθημα καὶ ἄρα πάνω στὴν συναισθηματικότητα, τοῦτο προϋποθέτει αὐτὴ τὴ συναισθηματικότητα καὶ ἄρα ἐπίσης τὴν τελειότητα τῶν ὄντων πού ὁ ἠθικὸς νόμος τοὺς ἐμπνέει τὸν σεβασμὸ καὶ πὼς σὲ ἓνα ἀνώτατο ὄν, ἢ σὲ ἓνα ὄν ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε συναισθηματικότητα, πού σ' αὐτὸ ἡ συναισθηματικότητα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐμπόδιο γιὰ τὸν πρακτικὸ λόγος, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν νόμο.

Αὐτὸ τὸ συναίσθημα (μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἠθικοῦ) εἶναι, λοιπόν, δημιούργημα μόνον τοῦ λόγου. Δὲν χρησιμεύει γιὰ τὴν κρίση τῶν πράξεων, οὔτε γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὸν ἀντικειμενικὸ ἠθικὸ νόμο, μολονότι χρησιμεύει γιὰ κίνητρο ὥστε νὰ φτιάξῃ μέσα του ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο τὸ ἀξίωμα. Ἀλλὰ ποιο ὄνομα θὰ ἦταν πὸ κατάλλη-

λο γι' αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο συναίσθημα, πού δὲν μπορεί νά συγκριθῆ με κανένα παθολογικὸ συναίσθημα ; Ἡ φύση του εἶναι τόσο χαρακτηριστική, πού φαίνεται πὼς βρίσκεται μόνο στὴ διάθεση τοῦ λογικοῦ καὶ, γιὰ τὴν ἀκριβεία, τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λογικοῦ.

Ὁ σεβασμὸς ἀναφέρεται πάντοτε μόνο στὰ πρόσωπα καὶ ποτὲ στὰ πράγματα. Ἐνα πράγμα μπορεί νά εἶναι γιὰ μᾶς ἐλκυστικόν, κι' ἂν εἶναι ζῶο, μπορεί ἴσως νὰ μᾶς ἐμπνέῃ τὴν ἀγάπη (π.χ. τὸ ἄλογο, τὸ σκυλί κλπ.), ἢ ἀκόμα τὸν φόβον, ὅπως ἡ θάλασσα, ἕνα ἡφαίστειον, ἕνα ἄγριο ζῶο, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μπορεί ἕνα πράγμα νὰ μᾶς προκαλέσῃ τὸν σεβασμό. Κάτι, πού πλησιάζει περισσότερο σ' αὐτὸ τὸ συναίσθημα, εἶναι ὁ θαυμασμὸς· κι' ὁ θαυμασμὸς, δηλ. ἡ κατάπληξη, μπορεί ν' ἀναφέρεται καὶ σὲ πράγματα π.χ. τὰ πανύψηλα βουνά, τὸ μέγεθος, τὸ πλῆθος, ἢ ἀπόσταση τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἢ δύναμη κι' ἡ ταχύτητα τῶν ζώων κ.λ.π. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι σεβασμὸς. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεί νά εἶναι γιὰ μένα ἀντικείμενον ἀγάπης, φόβου ἢ θαυματοῦ, ἀλλὰ μ' ὅλα αὐτὰ ποτὲ δὲν μπορεί νά γίνῃ ἀντικείμενον σεβασμοῦ. Ὁ εὐθυμος χαρακτηρῆς του, τὸ θάρρος καὶ ἡ δύναμή του, ἢ ἐξουσία πού ἔχει ἀνάμεσον τοὺς ἀνθρώπους, ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ μοῦ ἐμπνεύσουν τέτοια αἰσθήματα· ἀλλὰ πάντα θὰ λείπει ὁ ἐσωτερικὸς σεβασμὸς πρὸς αὐτόν. Ὁ Fontenelle λέγει : Μπροστὰ σ' ἕνα μεγάλο ἄρχοντα ὑποκλίνομαι, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα μου δὲν ὑποκλίνεται. Σὲ τοῦτο θὰ μπορούσα ἐγὼ νὰ προσθέσω : σὲ ἕνα ταπεινὸ καὶ λαϊκὸ ἄνθρωπον, πού τὸν βλέπω νὰ κατέχῃ μιὰ ἀκεραιότητα χαρακτηρῆς σὲ τέτοιον βαθμὸ, πού δὲν τὸν αἰσθάνομαι στὸν ἑαυτό μου, τὸ πνεῦμα μου ὑποκλίνεται, εἴτε τὸ θέλω εἴτε δὲν τό θέλω, ὅσο κι' ἂν περπατάω με τὸ κεφάλι ψηλά, γιὰ νὰ κάνω νὰ θυμοῦνται τὴν ἀνωτερότητά μου. Γιατὶ ὅμως τοῦτο ; Τὸ παράδειγμα τοῦ μου πα-

ρουσιάζει ένα νόμο, πού καταπολεμεί τὴν ἀλαζονεία μου, ὅταν συγκρίνω τὴ συμπεριφορὰ μου μὲ τὸν νόμο αὐτὸ καὶ βλέπω νὰ δείχνεται στὴν πράξη ἢ ὑπακοὴ σ' αὐτὸν τὸν νόμο, κι ἄρα καὶ ἡ δυνατότητα νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ κανεὶς. Τώρα μπορεῖ ἐγὼ νὰ ἔχω συνείδηση ὅτι κατέχω καὶ ἐγὼ ἓνα τέτοιο βαθμὸ ἀκεραιότητος, κι' ἐν τούτοις ὁ σεβασμὸς παραμένει. Γιατί, ἀφοῦ στὸν ἄνθρωπο καὶθε καλὸ εἶναι πάντοτε ἀτελές, ὁ νόμος, πού φανερώνεται μὲ ἓνα παράδειγμα, καταπολεμεί γιὰ πάντα τὴν ὑπεροψία μου, γιατί αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, πού τὸν βλέπω μπροστά μου,— πού ἡ ἀτέλεια, πού μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ ὑπάρχη καὶ σ' αὐτόν, δὲν μοῦ εἶναι τόσο φανερό ὅσο ἡ δική μου.—μοῦ παρουσιάζεται σὲ ἓνα ρῶς καθαρώτερο, καὶ μοῦ χρησιμεύει γιὰ μέτρο. Ὁ σεβασμὸς εἶναι ἓνας δασμὸς, πού, θέλουμε, δὲ θέλουμε, δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε σ' ὅποιον τὸν ἀξίζει. Μπορούμε ἴσως νὰ μὴν ἀφήσουμε νὰ ἐκδηλωθῇ ἐξωτερικὰ, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μπορούμε ν' ἀποφύγουμε νὰ τὸν αἰστανθοῦμε ἐσωτερικὰ.

Ὁ σεβασμὸς εἶναι τόσο λίγο συναίσθημα ἡδονῆς πού μὲ μεγάλη δυσκολία τὸν παραδεχόμαστε γιὰ κάποιον ἄνθρωπο. Προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε κάτι τι, πού νὰ ἐλαττώσῃ τὸ βάρος, πού νοιώθουμε σ' ἓνα τέτοιο παράδειγμα, κάποιο ἐλάττωμα πού θὰ τὸν ταπείνωνε. Καὶ οἱ νεκροὶ ἀκόμα, εἰδικῶς ἂν τὸ παράδειγμά τους φαίνεται ἀμίμητο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σίγουροι πὼς θὰ γλυτώσουν αὐτὴ τὴν κριτικὴ. Ἀκόμα κι' ὁ ἠθικὸς νόμος στὸ παγκόσμιο μεγαλεῖο του, εἶναι ἐκτεθειμένος στὴν προσπάθεια αὐτὴ νὰ προστατευτῇ ἀπὸ τὸ σεβασμὸ. Πιστεύετε πὼς θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε σὲ ἄλλα αἷτια τὴν ἐπιθυμία νὰ κατεβάσουμε στὴ συνηθισμένη μας κλίση τὸν ἠθικὸ νόμο, καὶ τὴν προσπάθεια νὰ κάνουμε αὐτὸ τὸν νόμο εὐχάριστο δίδαγμα τοῦ καλῶς ἐννοουμένου συμφέροντός μας, παρὰ στὴν ἀνάγκη πού αἰσθανόμαστε νὰ ἐλευθερωθοῦμε ἀπὸ τὸν τρομακτικὸ σεβασμὸ,